

Pr. Nicolae Chifăr

Dragoș Boicu

(editori)

IMPERIU ȘI SACERDOȚIU

**Dinamica raporturilor Biserică-Stat
în Imperiul Romano-Bizantin (306-867)**

HISTORIA CHRISTIANA

Colecția *Historia Christiana* își propune să prezinte pagini din istoria urmării lui Hristos și a misiunii creștine de-a lungul secolelor, explorând fapte (istorie factuală), idei (istorie intelectuală) și texte (traduceri de izvoare).

Colecția se adresează atât specialiștilor, cât și studenților și cititorilor instruiți, oferind volume care beneficiază de îngrijire științifică.

Editori fondatori:

Dragoș Mirșanu (editor general)

Pr. Andrew Louth (editor consultant)

Consiliul științific:

Florin Crișmăreanu (Universitatea Al. I. Cuza, Iași)

Dorin Garofeanu (Brock University)

Iuliana Gavril (Norwich University of the Arts)

Petre Guran (Institutul de studii sud-est europene, București)

Bogdan-Petru Maleon (Universitatea Al. I. Cuza, Iași)

Dan Ioan Mureșan (Université Rouen Normandie)

Ovidiu Sferlea (Universitatea Oradea)

Alin Suciu (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen)

Ionuț Alexandru Tudorie (Universitatea București)

Nelu Zugravu (Universitatea Al. I. Cuza, Iași)

Pr. Nicolae Chifăr

Dragoș Boicu

(editori)

IMPERIU ȘI SACERDOȚIU

**Dinamica raporturilor Biserică-Stat
în Imperiul Romano-Bizantin (306-867)**

Carte tipărită cu binecuvântarea

Înaltpreasfințitului

TEOFAN

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Editura DOXOLOGIA

2017

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Imperiu și sacerdoțiu: dinamica raporturilor Biserică-Stat în Imperiul

Romano-Bizantin (306-867) / coord.: pr. prof. dr. Nicolae Chifăr, dr.

Dragoș Boicu; carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan,

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei. - Ed. a 2-a. - Iași: Doxologia, 2017

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-606-666-639-8

I. Chifăr, Nicolae (coord.)

II. Boicu, Dragoș (coord.)

94

Ediția a II-a revizuită

Foto coperta I: Carole Raddato (The mosaic of Emperor Justinian and his retinue, Basilica of San Vitale, Ravenna, Italy),

Sursa - <https://www.flickr.com/photos/carolemage/24076831650>

Coperta IV: *Nov. VI, Praefatio, în Corpus iuris civilis, vol.3: Novellae* (ed. R. Schoell, G. Kroll)

<http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Corpus/Nov06.htm>

Traducere de Dragoș Mirșanu

CUPRINS

Lista abrevierilor.....	7
Cuvânt înainte	9
Ovidiu Panaite <i>Relația dintre Biserică și Imperiu în timpul dinastiei constantiniene</i> (306-363)	13
Dragoș Boicu <i>Valentinienii: între dezinteres, moderație și nevoia de consens</i> (364-392)	91
Dragoș Boicu <i>Împăratul teodosian – patron al ecumenicității Bisericii</i> (379-457)	148
Alin Mihai Boboc <i>Autocrația împăraților bizantini din a doua jumătate</i> <i>a secolului al V-lea (458-518)</i>	264
Ciprian Catană <i>Biserica și statul bizantin în epoca iustiniană (518-565)</i>	303
Alexandru Ioan Dăian <i>Relațiile externe ale Imperiului Roman cu Imperiul Persan</i> <i>după Iustinian (565-610)</i>	340
Remus Feraru <i>Biserică și stat în secolul al VII-lea: de la Heraclie</i> <i>până la Constantin al IV-lea (610-685)</i>	377

Remus Feraru

*Biserică și stat în Bizanț în perioada anarhiei politice:
de la Iustinian al II-lea până la Anastasie al II-lea
(685-715) 453*

Nicolae Chifăr

*Biserică și stat în contextul crizei iconoclaste
sub împăratul Leon al III-lea (717-741) 490*

Aniela Siladi

Ortodoxia lui Artabasdos: un calcul politic? (727-743) 528

Nicolae Chifăr

*Sacerdotium et Imperium de la Hieria la Niceea
(741-802) 544*

Ioan-Vasile Leb & Mircea Bidian

*Relația Biserică-Stat în Imperiul Bizantin
de la înlăturarea Irinei până la domnia lui Mihail al III-lea
(802-842) 592*

Ciprian Zaharia Brat

Sfârșitul iconoclasmului și premisele unei noi ere (842-867) 633

În loc de concluzii 673

Bibliografie 684

Index nominum 740

Index locorum 762

Liste de episcopi, patriarhi și împărați (306-867) 770

Lista autorilor 783

LISTA ABREVIERILOR

AB = Altarul Banatului

ACO = Acta Conciliorum Oecumenicorum

AR = Altarul Reîntregirii

BOR = Biserica Ortodoxă Română

Byz = Byzantion

BZ = Byzantinische Zeitschrift

CSEL = Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum

CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

CTh = Codex Theodosianus

DMP = De mortibus persecutorum

DOP = Dumbarton Oaks Papers

DThC = Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris, 1928

EO = Échos d'Orient

GB = Glasul Bisericii

HE = Historia Ecclesiastica (Eusebiu de Cezareea, Socrates, Sozomen, Teodoret de Cyr)

HN = Historia Nova (Zosima)

HSCPh = Harvard Studies in Classical Philology

JECS = Journal of Early Christian Studies

JRS = The Journal of Roman Studies

JTS = Journal of Theological Studies

LThK = Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg im Breisgau
1930-1938, 1957-1968, 1993-2001

Mansi = Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection,
edit. Joannes Dominicus Mansi, Florența, 1756-1798, reed. Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, Graz, 1960

MA = Mitropolia Ardealului

MB = Mitropolia Banatului

MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei

MO = Mitropolia Olteniei

O = Ortodoxia

PG = Patrologiae Cursus Completus, series Graeca, ed. J.P. Migne
et al. 162 vol. (Paris 1857-1866)

PL = Patrologiae Cursus Completus, series Latina, ed. J.P. Migne
et al. 221 vol. (Paris 1844-1864)

PLRE = The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. 1
(A.D. 260-395), Cambridge University Press, Cambridge, 1971

PO = Patrologia Orientalis, ed. René Graffin et al., 49 vol. (Paris 1904)

PSB = Părinți și Scriitori Bisericești

RG = Ammianus Marcellinus, Res Gestae

RT = Revista Teologică

SCh = Sources Chrétiennes

ST = Studii Teologice

TV = Teologie și Viață

VG = Vigiliae Christianae

Prefață

Mântuitorul Iisus Hristos, Răscumpărătorul neamului omenesc, a întemeiat Biserica Sa nu ca o instituție divino-umană separată de realitățile lumii în care ea urma să-și îndeplinească misiunea sfințitoare și călăuzitoare pentru Împărăția lui Dumnezeu, ci ca o instituție care să se implice efectiv în viața socială, culturală, spiritual-morală și chiar politică a societății umane în decursul secolelor până astăzi. El a postulat dreptul de conducere al suveranului și obligativitatea supunerii față de stat, instituția pe care el o reprezenta („Dați cezarului cele ce sunt ale cezarului...” – Mt. 22, 21), principiu pe care îl susține argumentat apoi Sfântul Apostol Pavel: „Tot sufletul să se supună înaltelor stăpâniri, căci nu este stăpânire decât de la Dumnezeu; iar cele ce sunt, de la Dumnezeu sunt rânduite. Pentru aceea, cel ce se împotrivesc stăpânirii se împotrivesc rânduielii lui Dumnezeu” (Rm. 13, 1-2). Deși creștinii au respectat dintotdeauna acest principiu evanghelic, împărații romani persecutori din primele trei secole n-au recunoscut dreptul la existență al Bisericii. Mulțimea martirilor creștini nu a trecut prin moarte pentru că n-a respectat legea și nu s-a supus stăpânirii statului, ci pentru simplul motiv că promova credința în Hristos împotriva idolatriei și cultelor păgâne. Deci armonia dintre Biserică și stat pe care o postula creștinismul nu a putut fi statornicită în această perioadă. Odată cu urcarea pe tron a împăratului Constantin cel Mare și azeziunea lui la creștinism, între Biserică și stat s-a statornicit o legătură, o relație de împreună-lucrare în slujirea lui Dumnezeu, care a constituit un model pentru toate monarhiile și statele moderne, secole de-a rândul până astăzi. „Episcop pentru treburile din afară ale Bisericii” însemna pentru Constantin cel Mare că suveranul nu se amestecă în problemele doctrinare și

canonice ale Bisericii, însă grija lui trebuie să privească bunul mers al Bisericii ca instituție divino-umană în interiorul statului. Consider că astăzi este deosebit de important, atât din perspectivă bisericească, cât și din perspectivă politică să se studieze și analizeze dezvoltarea legăturilor Biserica-stat și să fie evidențiate aspectele pozitive și negative care au însoțit această relație în decursul timpului.

Prezenta lucrare ce cuprinde contribuția mai multor autori se circumscrie unui proiect demarat la începutul activității mele ca îndrumător de doctorat, proiect care a urmărit prezentarea sub forma unor teze de doctorat a cercetării și analizării coordonatelor relației Biserica-stat în timpul unui împărat sau al întregii dinastii întemeiate de el. Astfel, Părintele lector univ. dr. Ovidiu Panaite s-a ocupat de epoca constantiniană, contribuția sa la realizarea acestui volum purtând titlul: „Relația dintre Biserica și Imperiu în timpul dinastiei constantiniene (306-363)”. Asupra epocii valentinienilor face referire domnul asistent dr. Dragoș Boicu, autorul celui de-al doilea capitol, intitulat „Valentinienii: între dezinteres, moderație și nevoia de consens (364-392)”, urmând ca tot el să facă trecerea la epoca teodosiană cu un capitol intitulat: „Împăratul Teodosian – patron al ecumenicității Bisericii (379-457)”. Perioada dintre sfârșitul domniei ultimului teodosian și începutul domniei împăratului Iustin I a fost abordată de domnul dr. Alin Mihai Boboc în următorul capitol, intitulat: „Autocrația împăraților bizantini din a doua jumătate a secolului al V-lea (458-518)”; Părintele dr. Ciprian Catană face referire la epoca iustiniană, fiind autorul capitolului cu titlul: „Biserica și statul bizantin în epoca iustiniană (518-565)”, iar domnul dr. Alexandru Ioan Dăian tratează o problemă de politică externă a statului bizantin („Relațiile externe ale Imperiului Roman cu Imperiul Persan după Iustinian [565-610]”) ce a marcat începutul dinastiei heraclizilor. Domnul conferențiar univ. dr. Remus Feraru, făcând referire la relația Biserica-stat pe parcursul secolului al VII-lea și primul deceniu al secolului al VIII-lea, a contribuit la realizarea acestui volum cu două capitole, intitulate: „Biserica și stat în secolul al VII-lea: de la Heraclie până la Constantin al IV-lea (610-685)” și „Biserica și stat la Bizanț în perioada anarhiei politice: de la Iustinian al II-lea până la Anastasie al II-lea (685-715)”. Asupra relației dintre Biserica și statul bizantin,

care a cunoscut o evoluție aparte în perioada primei faze a crizei iconoclaste, face referire Părintele profesor univ. dr. Nicolae Chifăr în două capitole cuprinzând întreaga epocă a isaurienilor în care s-a și condamnat oficial iconoclasmul prin grija ultimului suveran al acestei dinastii, împărăteasa Irina. Astfel, cele două capitole sunt intitulate: „Biserică și stat în contextul crizei iconoclaste sub împăratul Leon al III-lea (717-741)” și „Sacerdotium et Imperium de la Hieria la Niceea (741-802)”. Uzurparea tronului bizantin și restabilirea pentru scurt timp a Ortodoxiei icoanelor de către Artabasdos constituie conținutul unui capitol elaborat de doamna drd. Aniela Siladi, cu titlul: „Ortodoxia lui Artabasdos: un calcul politic? (727-743)”. Părintele profesor univ. dr. Ioan-Vasile Leb, împreună cu discipolul său, părintele dr. Mircea Bidian, face referire la relația Biserică-stat în a doua fază a iconoclasmului în capitolul intitulat „Relația Biserică-Stat în Imperiul Bizantin de la înlăturarea Irinei până la domnia lui Mihail al III-lea (802-842)”. Volumul se încheie cu un capitol elaborat de domnul drd. Ciprian Zaharia Brat, intitulat: „Sfârșitul iconoclasmului și premisele unei noi ere (842-867)” și lansează astfel invitația la continuarea acestui proiect privind raportul Biserică-stat în timpul dinastiilor macedonenilor, comnenilor și paleologilor, care au înscris pagini remarcabile în viața bisericească și politică a Imperiului Bizantin.

Realizarea acestei lucrări a stat sub *motto*-ul „unitate în diversitate”. Toți autorii au trebuit să țină seama la elaborarea contribuției lor de cerințele temei generale privind relația Biserică-stat, însă modul cum s-a raportat fiecare la această temă și ce a considerat că este semnificativ pentru înțelegerea ei constituie specificul fiecăruia. De asemenea, editorii au impus ca modul de citare să fie același, conform normelor academice, însă sursele pe care le-a folosit fiecare autor au putut diferi de la o ediție la alta sau s-a recurs numai la traduceri ale acelor documente. Bibliografia folosită este impresionantă și, de aceea, editorii au socotit că este absolut necesar ca la sfârșitul lucrării să ofere cititorului, pentru o mai ușoară informare, o listă bibliografică generală. De asemenea, s-a întocmit o listă a abrevierilor, pentru că multitudinea publicațiilor la care fac referire autorii l-ar pune în mare dificultate pe cititor în privința identificării lor. Tot în sarcina editorilor a

revenit și întocmirea indicelui de nume și localități, ce se impune în oricare lucrare științifică.

Aș dori să aduc mulțumirile mele sincere tuturor autorilor care au contribuit la realizarea acestui volum și să-i asigur de toată prețuirea. Mulțumim respectuos Înaltpreasfinției Sale Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, pentru arhierasca binecuvântare acordată în vederea publicării acestei lucrări la Editura Doxologia. De asemenea, mulțumim tuturor celor care au contribuit la tehnoredactarea și pregătirea pentru publicare a acestui volum.

Sper că eforturile noastre au meritat și că cititorii acestui volum vor descoperi noi valențe a ceea ce a însemnat relația dintre Biserică și Imperiul romano-bizantin într-o epocă de mari frământări religioase, când s-a fixat în mărturisiri de credință elaborate și aprobate de cele șapte Sinoade Ecumenice, esența credinței noastre ortodoxe și mântuitoare.

Pr. Prof. Dr. Nicolae Chifăr

Relația dintre Biserică și Imperiu în timpul dinastiei constantiniene (306-363)

Ovidiu Panaite

*On dirait que cette tête colossale de Constantin
qui surgit si inquiétantes dans la cour du Palais des
Conservateurs a' Rome demeurera pour longtemps
le sphinx de la science historique.*

J. Vogt

Argument: obligativitatea principiului conaturalității

Analiza evenimentelor, a persoanelor și a faptelor care construiesc istoria se face atât din perspectiva truismelor sau valorii axiomatice pe care o imprimă hagiografia, cât și din perspectiva ramurilor antropologiei: culturală, socială, lingvistică și arheologică. Din perspectiva analizei antropologice intrăm în capacitatea universală a umanității de a concepe lumea în chip simbolic, de a preda și învăța astfel de simboluri în mod social, de a transforma lumea pe baza lor. În același timp propune abordarea critică a unui model politic având în vedere că fiecare națiune are o atitudine adaptativă din care derivă o strategie adaptativă definită de ethosul națiunii. Din acest punct de vedere suntem într-un subdomeniu al antropologiei care creditează puterea de reprezentativitate, aproape unilaterală, a culturii pentru întreaga umanitate. Suntem de fapt în spectrul reprezentării simbolice a divinității sau persoanelor raportate la această

tipologie sacral-simbolică. A construi un discurs ultraspiritualizat asupra realităților, fie ele și istorice, prin periferizarea analizei funcției culturale a tipologiei sacral-simbolice, este echivalentul sau reeditarea unui tip de monofizism metodologic. Consider că o astfel de analiză ar fi benefică, aducând un plus de cunoaștere sau plusvaloare cercetărilor provenite de facto din spațiul teologiei.

Personaj controversat, calificat de unele direcții de cercetare ca posedând un simț istoric aparte în baza căruia a punctat decisiv reconfigurarea vechiului spirit roman într-o cheie de lectură creștină, un om cu deosebite capacități politice prin prisma cărora a socializat religioasă comunitatea de supuși, realizând o nouă geografie spirituală a Imperiului Roman, evaluat de teologii și cercurile de cercetare ale Bisericii Ortodoxe ca fiind *întru tocmă cu Apostolii*, descriind astfel un moment de hagiografie în cadrul căruia *sfântul este împărat și împăratul este sfânt*, Constantin cel Mare, *Paulus redivivus*, fundamentează nu numai istoricul sau cronologia unei vieți la nivel particular, ci creează o paradigmă nouă pentru teologia creștină și pentru filosofia politică a vechii romanități. Aceste evaluări pornesc de la importanța epocii convențional numite *renovatio constantini*, importanță care a generat declararea anului 2013 ca an omagial în cinstea Sfinților Împărați Constantin și Elena¹. Acest fapt a produs o provocare la nivelul responsabilității în fața aprofundării memoriei istorice arhetipale a Bisericii, precum și în dimensionarea conștiinței istorico-dogmatice a Bisericii din perspectiva etapei constantiniene. Preocupările cercetătorilor și ale teologilor, precum și listele bibliografice pe marginea epocii constantiniene sunt impresionante. Tratează monografic etapele vieții lui Constantin, deciziile la nivel de politică religioasă, tratate politice sau alte aspecte.

Principala problemă care se ridică este legată de înțelegerea, definirea și aplicarea principiului *identităților* când avem de a face cu elemente binom², gen Stat-Biserică, modernitate-postmodernitate, din această perspectivă afirmându-se exigența în identificarea acelor

¹***, *Cruce și misiune. Sfinții împărați Constantin și Elena promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, 2 vol., Basilica, București, 2013.

²Steven Runciman introduce o abordare prudentă a relației Biserică-Imperiu în studiile sale pe marginea teocrației bizantine, denunțând falsitatea distincției conceptuale

elemente care să păstreze sau să conserve etosul liturgic, haric și sacramental al Bisericii. În acest sens, criteriul ortodoxiei Bisericii și implicit al credinței a fost principiul *conaturalității*. Reducerea sau relativizarea conaturalității are ca finalitate construirea unui tip de *creștinism areligios* (cum susținea Bonhoeffer în *Widerstand und Ergebung*) sau definirea unor paradigme teologico-istorice seculare, un istorism sec: *dependența noastră de curente se secularizării creează premisele riscului de a politiza teologia și de a o transforma într-un derivat secular al religiozității*, susține profesorul Carl Raschke într-o intervenție pe marginea renașterii a ceea ce numește *teologia politică globală*³.

Din acest punct de vedere, perioada de domnie a lui Constantin cel Mare a marcat o apropiere între istoria romană și istoria creștinismului, o apropiere, dar în același timp și o opțiune sub semnul căreia s-a dezvoltat un segment important al istoriei lumii, marcând decisiv epocile omenirii, din antichitatea clasică până în contemporaneitate. Constantin se situează la întâlnirea dintre instituții de natură diferită, evoluând în încercarea de armonizare între două istorii: una ciclică și fiziologică a Imperiului ca manifest al actului politic, iar alta rectilinie, care se caracterizează printr-o asimilare a sacrului creștin⁴. Dinamica relației dintre Imperiu și Biserică nu se reduce la analiza interacțiunilor instituționale de natură strict juridică, cum a fost cazul legislației, ci comportă apropierea într-un cadru mai larg a filosofiei politice de creștinism. Pe de altă parte, analiza este determinată de numirea și identitatea subiecților: un conținut are relația Imperiului cu Biserica, alt conținut are relația Bisericii cu Imperiul.

între cele două entități, Biserică și Imperiu, în termenii următori: *punând în opoziție Biserica și Statul facem o distincție care, pentru bizantini, ar fi fost un nonsens; și, astfel, comitem o eroare istorică și filologică*, în *Teocrația bizantină*, Ed. Nemira, București, 2012, p. 27.

³ Carl Raschke, „Agamben and the revival of a global political theology – from an economy of resentment to an economy of glory”, cf. <http://theotherjournal.com/churchandpomo/2012/03/25>. Carl Raschke este profesor de Studii Religioase la Universitatea din Denver și autor printre altele al volumelor *Globo Christ* (Baker Academic, 2008) și *Postmodernism and The Revolution in Religious Theory: A Semiotics of the Event* (University of Virginia Press, Fall, 2012).

⁴ Christine Smith, „Christian Rethoric in Eusebius's Panegyric in Tyre”, în *VC*, vol. 43, nr. 3, 1989, p. 230-239.

Din această înțelegere ne poziționăm în interogarea naturii primului subiect: natura Imperiului, a filosofiei politice, aparatul administrativ, politici sociale, economice și de asemenea chestionăm natura celui de al doilea subiect: identitar dogmatic, de morală și cult.

Societatea aferentă primelor secole creștine evoluase într-un mental cu o lungă istorie în cadrul căruia cele două puteri erau reunite în mâna imperatorului. Această mentalitate, articulată profund elenistic, s-a oferit într-o sinteză precreeștină imperatorilor romani. Imperiul Roman, în fața unor astfel de provocări, se va orienta către două concepte care să-i asigure coeziunea și în același timp modul de guvernare: *cultul cetății eterne* și *cultul împăratului*⁵.

I. Biografie și sursele literare antice

În cadrul acestei prezentări nu ne propunem a adăuga încă o biografie la multitudinea de producții ale genului, ci încercăm o abordare sintetică a cronologiei constantiniene, precum și a surselor istorice care au ajutat la chestionarea momentului și a problemei privind relația Imperiu-Biserică.

Flavius Valerius Constantinus s-a născut în provincia romană Moesia Superior în orașul Naissus (Niș din Serbia de astăzi) la sfârșitul lunii februarie 273, în timpul domniei împăratului Aurelian (270-276)⁶. Provenea dintr-o familie cu un mare renume din mediul militar și administrativ al Imperiului Roman, tatăl său reușind în scurt timp să urce treptele în administrația imperială. Mama împăratului Constantin era originară din Drepanum, localitate situată în nordul Bithyniei, provenind dintr-o familie de condiție umilă. Căsătoria ei cu Constantius Chlorus a avut loc înainte de promovarea

⁵T.D. Barnes, „Constans and Gratian in Rome”, în *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 79, 1975, p. 325-328.

⁶Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1972; Ion Rămureanu, „Lupta Ortodoxiei contra arianismului de la Sinodul I Ecumenic până la moartea lui Arie”, în *ST*, nr. 1-2, 1961, p. 13-40; W. Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, traducere de M. Avădanei, Iași, 2004, p. 27-64.

lui ca tribun în armata romană, ceea ce clarifică în totalitate legitimitatea fiului lor. În sprijinul legalității familiei stau ca mărturie o seamă de documente care o numesc pe Elena cu titlul de *uxor* sau *coniunx*⁷. Atât Constantius, cât și Elena au fost martori unei perioade foarte tulburi pentru istoria Imperiului Roman.

Tânărul Constantin a beneficiat de o educație nobilă, preocupările tatălui pentru el anticipând viitoarea carieră politică și militară. În acest timp, Constantin s-a remarcat în luptele conduse de Dioclețian și regentul său, Galeriu, fiind prevăzut de mulți într-o înaltă funcție de administrație imperială. Surse istorice, ca *Origo Constantini*, vorbesc despre campaniile victorioase din est, unde *a luptat curajos în Asia* în timpul războiului persan, sau însoțindu-l pe Dioclețian în călătoriile din Africa. Imediat după perioada adolescenței se căsătorește cu Minervina, de la care va avea un fiu, pe Crispus⁸.

În anul 306 a fost chemat de tatăl său în Occident și proclamat de trupe ca împărat. După anul 312, an care a marcat înfrângerea lui Maxențiu la Podul Vulturului, Constantin rămâne singurul împărat în Occident, în timp ce Orientul era condus de cumnatul său, Liciniu⁹. În ciuda eforturilor pacifiste făcute de Constanția, relațiile dintre cei doi au degenerat. Înfrângerea și uciderea lui Liciniu la Chrisopolis în 324 a marcat începutul unei noi perioade în istoria Imperiului Roman. Noutatea consta în inaugurarea unei monarhii absolute de drept divin, un sistem care valorifica inițial patrimoniul oferit de

⁷ Kathleen J. Shelton, „The Consular Muse of Flavius Constantius”, în *The Art Bulletin*, vol. 65, nr. 1, 1983, p. 7-23; D. E. Eichholz, „Constantius Chlorus' Invasion of Britain”, în *JRS*, vol. 43, 1953, p. 41-46; Tony Honore, „Scriptor Historiae Augustae”, în *JRS*, vol. 77, 1987, p. 156-176.

⁸ Pentru căsătoria cu Minervina (care la scurt timp după nașterea lui Crispus a murit): *Paneg. VI (VII). 4.1 –te ab ipso fine pueritiae ilico matrimonii legibus tradidisti, ut primo ingressu adulescentiae formares animum maritalem*; sursele pentru războaiele cu perșii în *Origo Constantini* 2, 2 –*obses apud Diocletianum et Galerium sub iisdem fortiter in Asia militavit*; călătoria în Egipt în compania lui Dioclețian la Eusebiu de Cezareea, *Vita Constantini*, I, 19, apud Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, Harvard College, 2003, traducere în limba română de Mihaela Pop, *Constantin și Imperiul creștin*, Ed. Bic All, București, 2006, p. 272-273.

⁹ R. R. R. Smith, „The Public Image of Licinius I: Portrait Sculpture and Imperial Ideology in the Early Fourth Century”, în *JRS*, vol. 87, 1997, p. 170-202.

sinteza elenismului precreștin cu conceptul civilizator și dinamic al Bisericii lui Iisus Hristos¹⁰.

În ceea ce privește convertirea lui Constantin, avem în vedere derularea treptată a momentelor care au marcat profilul lui religios. Înainte de anul 312 era adept al păgânismului, un cult solar, cultul sincretist al lui *Sol Invictus*, cult introdus de împăratul Aurelian cu influențe neoplatonice. După anul 312, și cu mai mare vizibilitate după 324, când i-au permis mai mult condițiile politice, Constantin a început susținerea creștinismului și mai evident: elaborarea și aplicarea edictului din Mediolanum, implicarea în disputele doctrinare ale secolului, convocând Sinodul I Ecumenic de la Niceea din 325, înlăturarea din legislație a pedepselor contrare spiritului creștin, generalizarea Duminicii, în 321, ca zi de repaus pentru tot imperiul, construirea de biserici, luarea unor măsuri de protecție pentru categoriile sociale aflate în dificultate, dispunerea construirii unui nou oraș ca avanpost la întrepătrunderea dintre Răsărit și Apus¹¹. Spre finele vieții, Constantin primește botezul și moare în luna mai a anului 337. A fost îngropat cu mare fast în biserica Sfinții Apostoli din Constantinopol, ctitoria sa, fiind trecut în rândul sfinților împreună cu mama sa, Elena.

Textele antice referitoare la persoana și epoca lui Constantin se înscriu din punct de vedere literar convenienței lingvistice grecești sau latine. Scrise din perspectivă bisericească sau păgână¹², ele se multiplică sub forma a nenumărate genuri. De la renumitele *epithome*, scurte istorii ale unor momente semnificative de obicei alcătuite de păgâni, la lucrările extinse ale lui Eusebiu de Cezareea, avem posibilitatea de a reface corpusul surselor pentru epoca constantiniană. Prezentarea lor este oportună întrucât oferă ambientul intelectual,

¹⁰ Pr. Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului*, vol. I, Ed. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2007, p. 69-70.

¹¹ G. Dagron, *Naissance d'une capitale, Constantinople*, PUF, Paris, 1974. Din perspectiva autorului, Constantinopolul nu a fost construit cu rolul de capitală dinastică, ci pentru a fi o cetate a provinciei romane Europa, funcționând ca un coridor politic, cultural, religios și economic.

¹² Valerio Neri, *Medius Princeps. Storia e immagine di Costantino nella storiografia latina pagana*, Editrice Bologna, Bologna, 1992, p. 365, recenzată de H. C. Teitler în VG, vol. 48, nr. 3, 1994, p. 310-311.

cultural și teologic pentru o epocă aflată în profunde prefaceri, implicând oferind fondul de analiză pentru relația Imperiu-Biserică.

Două surse biografice provin din secolul al IV-lea, diferite ca origine, una din ambientul bisericesc iar alta din spațiul civil. Cele două creații au în comun fondul creștin. Prima lucrare, și cea mai importantă, este *De Vita Constantini* (D.V.C.) sau simplu *Vita Constantini*. A fost păstrată în *Istoria bisericească* a lui Eusebiu în cartea a IV-a. Alături de ea întâlnim *Oratio de Laudibus Constantini* (L.C.), un elogiu rostit în fața împăratului la Constantinopol cu ocazia celei de a treizecea aniversări a urcării pe tron, în anul 336. În intenția primă a autorului, D.V.C. și L.C. erau prevăzute ca lucrări laudative la adresa împăratului și a activității sale, compoziții panegirice, dar au fost finalizate ca *istorii de tip hagiografic*¹³.

Un caz particular îl constituie opera și persoana lui Eusebiu de Cezareea. Elementele eusebiene care alcătuiesc atât sistemul teologic, cât și filosofia lui politică sunt creditate de un tip de *îndărătnicie* a lui Eusebiu, care, în 324, a fost condamnat de un sinod local din Antiohia. Conceptul eusebian referitor la împărat se poate reconstitui și din alte scrieri, nu neapărat din D.V.C. sau L.C., scrieri de tipul *Comentariului la Cartea lui Isaia*, anterioară anului 325. Pe parcursul acestui comentariu întâlnim teologia lui Eusebiu referitoare la persoana împăratului și la Imperiu. Deși nu se amintește nicăieri pe parcursul lucrării numele lui Constantin, temele de teologie politică exprimate aici se regăsesc în D.V.C. și L.C.

O biografie din secolul al IV-lea cu referire directă la Constantin a fost redactată în limba latină cu titlul *Origo Constantini Imperatoris* (OCI, *Originea împăratului Constantin*)¹⁴. Alcătuită în stilul istoriilor populare din Antichitatea Târzie, biografia se concentrează aproape în totalitate pe cariera politico-militară a lui Constantin, în timp ce ignoră problemele de natură religioasă sau pe cele de natură culturală. Alte surse de inspirație pentru perioada constantiniană sunt în legătură cu proiectul canonic-legislativ al lui Theodosie al II-lea, pus în aplicare

¹³ Giorgio Pasquali, „Die Composition der Vita Constantini des Eusebius”, în *Hermes*, vol. 46, 1910, p. 369-386, apud Charles Matson Odahl, *op. cit.*, p. 255.

¹⁴ Valesianus Anonymus, *Origo Constantini*, Ed. I. König. (Trierer Historische Forschungen XI), Trier, 1987, lucrarea recenzată de B. H. Warmington în *JRS*, vol. 80, 1990, p. 242-243.

din 1 ianuarie 439. În acest ambient intelectual, dublat și de eforturile noii universități întemeiate în 425, au apărut alte contribuții care s-au dorit a fi o continuare a *Istoriei* lui Eusebiu: Socrate Scholasticul, Salamanes Hermias Sozomen, Teodoret al Cyrului, Gelasiu de Cyzic și alții. În paralel s-au dezvoltat scurte istorii cunoscute sub numele de *breviaria* sau *epitomes*¹⁵. În cea mai mare parte autorii erau păgâni, oferind pe parcursul scrierilor informații cu referire la momentele care au marcat viața politică și militară a Imperiului Roman. Cei mai importanți autori sunt: Aurelius Victor care a scris *Liber de Caesaribus*, Eutropius, autorul unui *Breviarium ab Urbe Condita*, Ruffus Festus completându-l pe Eutropius cu *Breviarium Festi*, iar în final un autor anonim cu *Epitome de Caesaribus*, o sinteză a lucrării *Liber de Caesaribus* a lui Aurelius Victor, Eunapios din Sardes cu lucrarea *Istoria lui Dexippos* din care se va inspira mai târziu istoricul păgân Zosimos în *Historia Nova*. Fără a fi la fel de precise cum este *Origo Constantini*, aceste epitome au ignorat aproape în totalitate aspectele religioase ale domniei lui Constantin. O contribuție majoră la cunoașterea secolului al IV-lea este oferită de orațiile panegirice (*XII Panegyrici Latini*), precum și de scrierile polemice (*Divinae Institutiones* și *De Mortibus Persecutorum* ale lui Lactanțiu; *Libri VII de Schismate Donatistarum* și documentul *Appendix*, creații ale lui Optat de Mileve din Nordul Africii; *Apologia contra Arianos*, *Historia Arianorum*, *Epistola de Decretis Nicaenae Synodi*, scrieri ale Sfântului Atanasie cel Mare¹⁶).

II. Chestionarea relației Imperator-Imperiul-Biserică

Relația dintre Imperiu și creștinism nu era caracterizată de aceleași condiții care descriau relația dintre cetățile antice și religiile păgâne. La Roma, ca și în Grecia, religia era una a cetății, iar cetatea avea

¹⁵ R. W. Burgess, „A Common Source for Jerome, Eutropius, Festus, Ammianus, and the *Epitome de Caesaribus* between 358 and 378, along with Further Thoughts on the Date and Nature of the *Kaisergeschichte*”, în *Classical Philology*, vol. 100, nr. 2, 2005, p. 166-192.

¹⁶ Annik Martin, *Athanase d'Alexandrie et L' Eglise d' Egypte au IV e siecle 328-373*, în *Collection de L'Ecole Française de Rome*, nr. 21, 1996.

proprii zei, propriul panteon. Creștinismul nu era o religie a unei cetăți sau a unui stat. Privit din acest punct de vedere, apare caracterul universal al noii religii. Manifestarea dimensiunii universale a creștinismului în relație directă cu Imperiul construiește ipoteza și confirmarea în același timp a unei incomprehensiuni reciproce (persecuții, susținere reciprocă). Universalismul și monoteismul au fost cele două componente interne ale Bisericii, elemente care veneau în contradicție directă cu panteonul roman și în mod special cu obligativitatea supușilor imperiului de a sacrifica pe geniul protector al împăratului.

II.1. Aspecte legislative față de creștinism în general

Vom încerca să identificăm atitudinea lui Constantin față de creștinism analizând politica religioasă față de Biserică în general, raporturile cu ereticii, atitudinea față de cultele păgâne și față de iudaism¹⁷.

Legislația constantiniană cuprinde o gamă variată de documente care reflectă dominanta creștină: edicte, scrisori oficiale, discursuri adresate Senatului, mandate sau rescripte¹⁸. Conținutul legilor va fi cu privire la o gamă largă a sectoarelor vieții creștine: ajutor din partea statului pentru dezvoltarea vieții creștine¹⁹, *homines christianae religionis* nu trebuie să fie adepții templelor (*ad custodiam templorum*), s-au ridicat noi Biserici, legislația a fost umanizată²⁰, au fost convocate

¹⁷ P. de Labriolle, *Cristianesimo e paganesimo alla meta del IV secolo* (1), în col. *Histoire de L'Eglise* (coord. Fliche August-Martin Victor), tome III (*Dalla pace constantiniana alla morte di Teodosio*), Paris, 1936, trad. it. *Storia della Chiesa*, Ed. S.A.I.E, Torino, 1961, p. 219.

¹⁸ S-a conservat un număr de 10 rescripte private în doc. *Fragmenta Vaticana*, o colecție privată de secol IV.

¹⁹ Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, VIII-X, col. Părinți și Scriitori Bisericești 13 (în continuare PSB), Ed. IBMBOR, București, 1987, p. 313-391; Informație în text paralel la: Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique* X, V,1-2 s.q., în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 55, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, Les Éditions du Cerf, Paris, 1958, p. 104-120. Pentru trimiterile bibliografice care vor conține această informație se va utiliza formula prescurtată: (Sch. 55, Hist. Eccl.).

²⁰ Giuliano Crifo, „Chiesa e impero nella storia del diritto”, în *Chiesa e Impero da Augusto a Giustiniano* (coord. E. Dal Covolo e R. Ugliione), LAS, Roma, 2001, p. 349.

sinoade pentru a detensiona conflictele teologice²¹, conducătorii bisericilor au fost scutiți de la dările și însărcinările publice²², pentru ca textul conservat de Eusebiu în capitolul X al *Istoriei* sale să sintetizeze totalitatea măsurilor luate în favoarea Bisericii: recunoașterea jurisdicției episcopale, eliberarea sclavilor printr-o decizie definitivă și irevocabilă a Bisericii fără alte formalități, asimilarea corpului episcopal magistraților începând cu anul 318, autorizând astfel Biserica a fi un element în rețeaua dreptului public (*jus publicum*). Era noul tip de *episcopale judicium*, o alternativă viabilă la sistemul de drept roman²³. Matson Odahl explicitează conceptul de *episcopale judicium* și-l fundamentează astfel: „Sozomen în *Hist. Eccl.* I.9, într-un capitol lung oferă o listă a favorurilor pe care Constantin le-a oferit clerului și menționează că împăratul a scutit clerul de pretutindeni de taxe și a permis ca oamenii să poată cere judecata unor procese de drept civil de către episcopi dacă voiau să nu apeleze la sistemul juridic statal. *Codex Theodosianus* I.27. 1 (23 iunie 318) menționează o lege timpurie despre *episcopale judicium* sau *audientia episcopalis*, în timp ce *Constitutiones Sirmondianae* 1 (333) înregistrează o versiune mai târzie și mai completă care oferă și motivațiile implicite ale acestui privilegiu acordat prefectului creștin Ablabius. Cunoașterea care o avea Constantin despre Noul Testament îl face să-i povățuiască pe creștini să pună capăt disputelor în interiorul Bisericii, iar pentru legea referitoare la sistemul episcopal de arbitraj, este relevant modul în care a încercat să rezolve disputa donatistă”²⁴. Preocupat de ordinea morală, abrogă legea lui Augustus privind obligativitatea celibatului²⁵, stabilește penalități severe împotriva hoților, adulterului și concubinajului²⁶.

²¹ Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, X, V, 18, 21, p. 382-383; (Sch. 55, *Hist. Eccl.* X, V, 18, 21, p. 108).

²² *Ibidem*, X, VII, 1, p. 385; (Sch. 55, *Hist. Eccl.* X, VII, 1, p. 112).

²³ Charles Matson Odahl, *op. cit.*, p. 115.

²⁴ *Ibidem*, p. 305, vezi nota 14. Pentru cercetări moderne ale acestei probleme a se vedea Jean Gaudement, *La législation religieuse de Constantin...*, p. 32-41, apud Michael J. Hollerich, „Religion and Politics in the Writings of Eusebius: Reassessing the First Court Theologian”, în *Church History*, vol. 59, nr. 3, 1990, p. 49-53.

²⁵ CTh., VIII, XVI, 1, conf. G. R. Palanque, „L’Impero cristiano”, în *Histoire de L’Eglise* (coord. Fliche August-Martin Victor), tomo III, Paris, 1936, trad. it. *Storia della Chiesa*, Ed. SAIE, Torino, 1961, p. 76.

Victoria asupra lui Liciniu în anul 324 a fost urmată de numeroase acte de toleranță și de restituire, care, aplicate în tot imperiul, anunțau momentul de la sfârșitul secolului al IV-lea. *Vita Constantini* conține multe seturi de legi în acest sens. O compensație specială a fost făcută celor persecutați de Liciniu și urmașilor martirilor. Conducătorii de provincii erau opriți de la a sacrifica idolilor în momentul investirii în funcție. Câteva edicte târzii ordonau distrugerea templelor păgâne, precum și reprimarea ereziei. Au fost date instrucțiuni speciale pentru respectarea zilei de Duminică de către soldați, țăranii din sate fiind încă atașați vechilor tradiții romane păgâne. Zilele de sărbătoare închinat martirilor, precum și alte sărbători bisericești au fost recunoscute prin lege. Drepturile persoanelor fără copii și ale urmașilor au fost îmbunătățite prin lege în spirit creștin.

Constantin a permis în cadrul unei politici tolerante asocierea creștinismului la marea paletă de credințe a Imperiului. Păstrându-și titlul de *Pontifex maximus*, dar recunoscând patronajul Dumnezeuului creștinilor, a trebuit să evolueze echilibrat într-un peisaj determinat de exigențele unui imperiu cosmopolit, multicultural și cu o varietate de credințe.

În cursul anului 313 (februarie), Constantin, alături de cumnatul său, Liciniu, a alcătuit și publicat un *mandatum* / *edict de toleranță*, în orașul Mediolanum din nordul Italiei. Obiectul acestui document este atitudinea puterii imperiale în fața conștiinței creștine, reglementând această relație pe principiul permisivității. Cercetătorii s-au oprit cu precădere asupra caracterului actului oficial, bibliografia fiind foarte abundentă pentru această *questio vexata*. Este vorba de un edict în sensul strict al cuvântului? Sau despre o scrisoare circulară? O parte a istoricilor au văzut în documentul de la Mediolanum un *mandatum*, o scrisoare circulară cu o destinație precisă (guvernatorului Bithyniei și autorităților din alte provincii)²⁷, alții au susținut

²⁶ *Cod. Just.*, V, XXVI, 1, apud *Ibidem*.

²⁷ O linie a istoriografiei critice s-a grupat la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea în jurul lui Otto Seeck și Henri Gregoire, urmași de J. Moreau, negând caracterul de edict al acestui document. Într-o analiză filologică a textului, Claudiu Arieșan consideră că termenul latin folosit pentru a indica acest document, *litterae*, se referă nu la

calitatea de edict²⁸. Evaluările cercetării la nivel de încadrare tipologică a documentului de la Mediolanum putem să spunem că aparțin sectorului primar de analiză a legislației imperiale. Pe de altă parte avem posibilitatea de a evalua caracterul și funcționalitatea documentului din perspectiva finalității lui aplicative, de la noile realități care se construiesc și care se relaționează intrinsec cu spiritul sau, mai bine zis, conceptul structurant al documentului.

Marcând începutul unei noi epoci pentru creștinism, documentul a fost alcătuit în termeni care stabilesc o relație de toleranță între structurile religioase ale imperiului și credința creștină. Din stadiul de religie interzisă, ilicită, creștinismul este recunoscut ca religie permisă, licită. Textul documentului, păstrat în scrierile lui Lactanțiu și Eusebiu de Cezareea, este, fragmentar, următorul:

„Cum feliciter tam ego quam Constantinus Augustus quam etiam ego Licinius Augustus apud Mediolanum conuenissemus atque universa quae ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, haec inter cetera quae videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinanda esse credimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quo quicquid est divinitatis in sede caelesti, nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere²⁹”;

(întrucât, dar, eu, Constantin Augustul, și eu Liciniu Augustul ne-am întâlnit fericit la Milano și am căutat să întâlnim tot ce interesa binele

un *edictum*, ci la o scrisoare circulară (*mandatum*) adresată guvernatorului Bithyniei și autorităților similare din provincii. Textul scrisorii circulare care este redat de Lactanțiu diferă de cel transmis de Eusebiu. La Eusebiu se găsește un preambul suplimentar care conține hotărâri (propușe de Maximin) anterioare anului 313. A se vedea Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, trad. rom. Claudiu Arieșan, Timișoara, Ed. Amarcord, 2000, p. 262.

²⁸ Cercetători ca: H. Baynes, F. Martroye, P. Batiffol, J. Wittig, A. Crivellucci, Sidney Morrall, Giovanni Soranzo susțin calitatea de edict; ***, *Church and State through the Centuries*, Londra, 1954, traducere italiană *Chiesa e stato attraverso i secoli*, documenti raccolti da Sidney Z. Ehler e John Morrall, introduzione di Giovanni Soranzo, Milano, Società Editrice „Vita e Pensiero”, s.a., p. 29.

²⁹ Lactance, *De la mort des persécuteurs*, în col. *Sources Chrétiennes*, vol. 39, introduction, texte critique et traduction par J. Moreau, Paris, Edition Du Cerf, 1954, XLVIII, 2-13, p. 132.

și folosul poporului, între alte lucruri pe care le credeam utile tuturor în multe privințe, am hotărât în primul rând să asigurăm respectul și cinstea cuvenite divinității înaintea de toate, adică ne-am hotărât să acordăm creștinilor și tuturor celorlalți libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gândul că orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta să ne poată fi de folos și nouă și tuturor celor ce trăiesc sub ascultarea noastră).

Ca și compoziție la nivelul ideilor, textul face trimitere la un document anterior emis de cancelaria lui Galeriu în Nicomidia pe 30 aprilie 311:

„Nostrae clementiae intuentes et consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus ueniam indulgere, proptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus, ut denuo sint christiani et conventicula sua component, ita ut ne quid contra disciplinam agant³⁰;

(de aceea ținând seama de filantropia noastră și de obiceiul statornic potrivit cărora ne-am obișnuit să acordăm iertare tuturor oamenilor, ne-am gândit că ar trebui să întindem cât mai repede iertarea noastră pentru ca iarăși să fie îngăduit să existe creștini și să-și clădească din nou casele în care își țineau adunările, numai să nu săvârșească nimic potrivnic ordinii publice).

Acesta din urmă nu a cunoscut din păcate nicio aplicare, dar a rămas ca o sursă de inspirație pentru legislația ulterioară. Documentul de la Mediolanum este pus sub autoritatea lui Constantin (*Constantinus Augustus*) și a lui Licinius (*Licinius Augustus*), dorind să fie o mărturie publică a puternicelor legături dintre cei doi auguști, nu numai la nivelul politicilor civile sau al relațiilor de familie, ci și la nivelul politicii religioase inaugurate prin libertatea acordată creștinilor. Prin formula de început, cei doi auguști se arată în descendența tetrarhică a lui Dioclețian, accentuând ilegalitatea posibililor pretendenți. Textul își probează autenticitatea prin faptul că se acordă libertate tuturor formelor de exprimare religioasă (*omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset*), în baza reverenței pe care Constantin o avea în fața lui *Summa Divinitatis*. Terminologia religioasă a textului este una neutră (*quo quicquid est divinitatis in sede caelesti*), dar măsurile prescrise în următoarele rânduri ale

³⁰ *Ibidem*, XXXIV, 4-6, p. 117-118.

edictului (restituirea bunurilor care au fost confiscate de la creștini, recunoașterea creștinilor ca și comunitate organizată), indică o atitudine politică instrumentată deschis față de creștinism. Textul edictului este important și pentru faptul că atestă prezența unor locașuri de cult creștine, dar și a *altor bunuri care nu aparținuseră persoanelor singurate, ci comunității întregi*. Odată cu aplicarea efectivă a prevederilor documentului, se inaugurează o nouă stare a actului politic și a celui religios în cadrul a ceea ce convențional a primit denumirea de *pax constantiniana*.

Perioada cuprinsă între anii 316-326 a fost caracterizată de elaborarea unor decrete imperiale care favorizau Biserica. Codexul Theodosian, Socrates, Sozomen sau Eusebiu conservă în acest sens o seamă de prescripții care urmăresc integrarea creștinilor în structurile sociale și politice ale imperiului.

II.2. Sinodul de la Niceea 325 și formula constantiniană ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός

Din corpusul documentar prezentat până în acest punct distingem un *crescendo* vizionar constantinian exprimat atât la nivelul credinței personale, cât și la nivelul de politică religioasă. În paralel cu deschiderea tot mai largă spre susținerea creștinismului, Constantin dorea să gestioneze și masele păgâne din interiorul imperiului. Această preocupare a dat naștere unui raport critic cu păgânismul.

Din acest punct de vedere a apărut o altă exigență a oratoriei păgâne care trebuia să se structureze pe de o parte pe nevoia de a manifesta păgânismul, iar pe de altă parte să țină cont de noua politică religioasă a împăratului.

Terminologia neutră abordată în cadrul panegiricului de la Trier a fost de mare utilitate politicii religioase a momentului, marcând ideea de toleranță. Politica de toleranță constantiniană era ilustrată la nivel oratoric, dar și la nivelul percepției romanului de rând, de sinteza poeziei păgâne și a panteismului filosofic (expresie a stoicismului sau neoplatonismului, animate de un adevărat suflu religios)³¹

³¹ G. R. Palanque, „L’Impero cristiano”, în *Histoire de L’Eglise* (coord. Fliche August-Martin Victor), tomo III, Paris, 1936, trad. it. *Storia della Chiesa*, Ed. SAIE, Torino, 1961, p. 37.

cu sincretismul solar și monoteismul creștin. Aceasta este prima componentă de teologie politică a lumii păgâne în fața împăratului care declarase libertate creștinismului³².

Imediat după 313 Constantin trimite o scrisoare palestinienilor, epistolă în care împăratul își deleagă o serie de sarcini cvasi-sacerdotale: oamenii să se întoarcă la slujirea preasfintei legi; preafericita credință să se răspândească în lume, pentru că el (împăratul) este un slujitor al lui Dumnezeu³³.

În același ton în care Constantin alcătuiește scrisoarea către palestinieni este și scrisoarea specială a împăratului către Eusebiu pentru construirea sau refacerea locașurilor de cult³⁴. Terminologia religioasă a scrisorii este foarte interesantă, constând într-o abundență lingvistică în demonstrarea calității de *frate* pe care împăratul și-o asumă în relație directă cu clasa episcopilor. Termenul de *frate iubit* este o confirmare a vocației cvasi-sacerdotale, un sacerdoțiu extins pentru sfera laică, oferind o explicație mai largă formulei rostite de Constantin la Niceea că se dorește a fi *ἐπισκοπος των εκτος* (episcop al celor din afară).

În timpul tulburărilor provocate de criza ariană anterioare anului 325, Constantin a înțeles că este nevoie de o implicare efectivă din partea administrației imperiale în a oferi un cadru sigur pentru dezbaterile doctrinare. Din scrisoarea adresată lui Alexandru al Alexandriei și lui Arie rezultă o abordare precaută a crizei ariene, un interes aparte, prin apelul la importanța responsabilităților pastorale: *nu se cuvine, nu trebuie și nici nu este drept ca îngrijorându-vă cu îndărătnicie pentru niște chestiuni mărunte și atât de neînsemnate, atât de mult popor al lui Dumnezeu pe care îl aveți sub stăpânirea voastră, să ajungă la neînțelegere... De aceea, fiecare dintre voi doi se cuvine, în egală măsură, să-i dăruiască celuilalt iertarea sa și să primească întru*

³² *Panegiricul de la Trier*, IX, (XII). 2. 4-5, apud Charles Matson Odahl, *op. cit.*, p. 121-122.

³³ Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, II, 28-29, p. 105; Εὐσεβίους Καισαρείας, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου Βασιλέως Β'*, XXVIII-XXIX, p. 129. Aceeași idee reiese și din scrisoarea adresată de Constantin lui Macarie, episcopul Ierusalimului: *pentru aceea îmi propun să îndemn pe toate popoarele să îmbrățișeze religia cea adevărată*, apud Socrate Scolasticul, *Istoria Bisericească, Prefață la Cartea a V-a*, trad. de Iosif Gheorghian, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1899, I, IX, p. 34.

³⁴ Redată și de Socrate, *op. cit.*, I, IX, p. 32-33.

*sine dreptul îndemn pe care i-l dau eu, ca un împreună slujitor cu el*³⁵. Pe acest fond a apărut urgența întrunirii primului Sinod Ecumenic. Locul întrunirii trebuia să fie Ancyra, dar din motive practice și strategice împăratul alege Niceea, lângă lacul Ascanius³⁶. Observăm că împăratul convoacă adunarea, trimite delegați la ședințele sinodului și supraveghează desfășurarea lucrurilor, atrăgând atenția asupra păstrării ordinii administrative pentru legalitatea procesului sinodal, îndemnând la cercetarea învățaturii biblice și susținându-i pe sinodali să discute și să limpezească tulburările. Eusebiu redă la un moment dat în *D.V.C.*, IV, 24 o declarație a lui Constantin care a făcut să se consume valuri de cerneală și energie umană: *fapt care i-a și îngăduit să spună odată, la primirea unor episcopi, că și el ar fi un fel de episcop, sau cum l-am putut eu însumi auzi zicând, voi sunteți episcopi întru cele dinlăuntru ale Bisericii; pe mine însă m-a așezat Dumnezeu episcop al celor aflate în afara ei. În duhul acestor vorbe Constantin și-a păstorit toți supușii cu multă chibzuință și îi îndemna din răspunderi să meargă pe calea unei vieți cuvioase*³⁷.

Interpretările pe marginea textului sunt variate. Unii au văzut în el tendințe cezaropapiste³⁸, alții au limitat semnificațiile autoritative ale acestei formule la membrii din afara Bisericii, rezultând o importanță mai mult statal-politică³⁹. Sensul pe care Bowersok îl dă cuvintelor lui Constantin când s-a intitulat pe sine *episcop al celor din*

³⁵ Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, II, 69-71, p. 118; Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου Βασιλέως Β΄*, LXIX-LXXI, p. 139-141.

³⁶ Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului*, vol. II, Trinitas, Iași, 2000, p. 16.

³⁷ Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, IV, 24, p. 168; Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου Βασιλέως Δ΄*, XXIV, p. 182-183: ὡδε πῇ αὐτοῖς εἰπὼν ῥήμασιν ἐφ' ἡμετέραις ἀκοαῖς· ἄλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἰσὼ τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθεσταμενός ἐπίσκοπος ἂν εἴην; Adrian Gabor, *Biserica și Statul în primele patru secole*, Ed. Sofia, București, 2003, p. 177-178.

³⁸ M. Volgestein, *Kaiseridee-Romidee und das Verhältnis von Staat und Kirche seit Konstantin* (Breslauer Historische Untersuchungen), Breslav, 1930, p. 66, apud Hugo Rahner, *Kirche und Staat im frühen Christentum (Dokumente aus acht Jahrhunderten und ihre Deutung)*, Kosel-Verlag, München, 1961, trad. it. *Chiesa e struttura politica nel cristianesimo primitivo*, Ed. Jaca-Book, Milano, 1970, p. 96: „Constantin pregătea astfel drumul lui Iustinian”. Rahner recomandă ca sursă bibliografică pentru formula επισκοπος των εκτος studiul lui E. C. Babut, *Eveque du dehors*, în *Revue critique d'histoire et de litterature*, 68, 1909, p. 263.

³⁹ Emilian Popescu, *Studiu introductiv...*, la Eusebiu, *Viața lui Constantin cel Mare*, Cartea a IV-a, 29.1, PSB 14, p. 35. Sintetizează opiniile referitoare la textul în cauză:

afară este acela că împăratul s-a numit pe sine posesor al unei autorități cvasi-sacerdotale care este comparabilă la maximum cu aceea a episcopilor hirotoniți oficial, pe care el se simte liber să-i convoace după plăcerea sa. Cu alte cuvinte, împăratul este încă supremul conducător și își exercită puterea printre autoritățile Bisericii ca și în Imperiu, cum s-a văzut și în controversa donatistă, o tipologie extinsă de *pontifex*⁴⁰. Ne vom opri la soluția propusă de Raffaele Farina, care, după ce prezintă sistematic interpretările existente până la el (direcția lui Valesius τα εκτος – lucrurile din afară, și Heikel οι εκτος – pentru cei care se află în afara Bisericii), nuanțează mai clar problema. Studiul lui Farina susține traducerea textului astfel: *sed vos quidem internas Ecclesiae rationes curantes episcopi estis, ego vero externarum Ecclesiae rationum ad eo constitutus sum episcopus*, sau *vos episcopi estis circa interiora Ecclesiae (doctrină și sacramente)*, *ego vero circa Ecclesiae externa (regim și tutelă)*. Din această traducere și din contextul general al poziției lui Constantin față de treburile bisericești rezultă două consecințe exegetice:

– *sensul prim desprins din titlul de επισκοπος των εκτος este cu referință la câmpul statal-politic, în cadrul căruia episcopul imperial impune concepte de origine creștină. Constantin a spus această formulă având în vedere că episcopilor și Bisericii le lipsesc mijloacele legale și potențiale de a modifica ambientul politico-statal. Imperatorul este episcop (sens statal) nu numai pentru acei supuși ai Imperiului ce stau în afara Bisericii, ci încă pentru acei membri care în același timp sunt și creștini, și componenți ai statului care acționează prin legi.*

– *ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός nu este o formulă care alterează sau lovește în libertatea Bisericii. Constantin dorește să fie un episcop instituit de Dumnezeu pentru cei care sunt în afara Bisericii. Se surprinde aici diviziunea puterilor specifică epocii moderne. Așadar el, nebotezat și nehirotonit,*

William Seston susține că textul: *episcop al celor din afară* este o interpolare atanasiană sau ambroziană, în „Constantine as a Bishop”, cf. *JRS*, vol. 37, partes 1 and 2, 1947, p. 127-131; F. R. Vittinghoff este de părere că paragrafele 23 și 25 oferă cheia înțeleșurilor, împăratul fiind episcop nu numai al membrilor din afara bisericii, ci peste toți oamenii care aparțin Imperiului Roman; Johannes Straus – expresia trebuie înțeleasă statal / ecclesiastic, și nu sub forma binomului opozant păgân-creștin.

⁴⁰G.W. Bowersock, „From Emperor to Bishop: The Self-Conscious Transformation of Political Power in the Fourth Century A.D.”, în *Classical Philology*, vol. 81, 1986, p. 302.

*se simte chemat de Dumnezeu de a acoperi câmpul statal cu sensuri creștine și a reduce cultele păgâne față de care un episcop din interiorul Bisericii nu ar avea nici legitimitate și nici putere să o facă*⁴¹. Sensul mai larg al sintagmei επισκοπος των εκτος este nuanțat chiar de Constantin în cadrul corespondenței sale fie cu ierarhi, fie cu colegiile sinodale. În acest sens scrisoarea de convocare a sinodului de la Tyr din 335 îl arată pe Constantin explicitând sensul sacerdoțiului imperial (*ego vero circa Ecclesiae externa- regim și tutelă*), acționând în acele sectoare în care Biserica nu avea mijloacele legale: *să se arate prin aceste lucrări ale voastre curăția și justetea judecății voastre în prezența mea, căci și voi mă recunoașteți de slujitor al lui Dumnezeu: căci și ca împărat sunt slujitorul lui Dumnezeu. Așadar numele lui Dumnezeu este cinstit în pace pretutindeni și este binecuvântat prin închinarea mea lui Dumnezeu chiar printre barbarii care până acum nu cunoșteau adevărul*⁴².

II.3. Limitarea păgânismului

În viziunea unor cercetători, politica lui Constantin față de sacrificiile păgâne este una ambiguă și evazivă⁴³. A pus Constantin cu adevărat problema interzicerii sacrificiilor păgâne? Răspunsul este afirmativ. Și acest lucru reiese nu numai din mărturiile oferite de Eusebiu, ci și din analiza codurilor canonice ulterioare care fac referire la actele normative emise de cancelaria lui Constantin.

La începutul secolului al IV-lea, păgânismul era puternic și constituia fondul religiei romane ancestrale. Va rămâne activ, însă într-o formă mai diminuată, chiar pe parcursul următoarelor secole. Se regăsea în toate domeniile societății sub forme variate și încerca să răspundă în același timp aspirațiilor omenirii: spiritul de tradiție pentru o parte a aristocrației; prezență în viața cotidiană prin cult și sărbători

⁴¹ Raffaele Farina, *L'Impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea*, P.A.S., Verlag, Zürich, 1966, p. 318-319.

⁴² Casiodor, *Istoria Bisericească Tripartită*, III, VII, în col. PSB 75, Ed. IBMBOR, București, 1998, p. 122-123.

⁴³ Scott Bradbury, „Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century”, în *Classical Philology*, vol. 89, nr. 2, 1994, p. 120-139, precum și la T. D. Barnes, „Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice”, în *The American Journal of Philology*, vol. 105, nr. 1, 1984, p. 69-72.

pentru o parte a populației de la orașe; tradiționalism și ritualism garantând fertilitatea pământului și fecunditatea animalelor domestice pentru lumea de la sate. Prezența în formele cele mai intime ale vieții făcea imposibilă dispariția lui bruscă.

Pentru prezentarea atitudinii Imperiului constantinian față de păgânism, dispunem de o serie de documente ale vremii. În acest sens dispunem de o documentație generoasă: Codicele Theodosian⁴⁴, publicat în 438, mărturiile lui Eusebiu de Cezareea, Socrates, Sozomen, Teodoret, precum și actele cronicarilor bizantini, ale scriitorilor creștini și păgâni⁴⁵. *Codexul Theodosian* oferă un scurt extras dintr-o constituție imperială adresată lui Crepereius Madalianus, vicarul Italiei, în care sunt descrise pedepsele pentru toți acei care *contra legem divi principis parentis nostri et hanc nostrae mansuetudinis iussionem ausus fuerit sacrificia celebrare*⁴⁶. Nu numai scrisorile lui Eusebiu din 337 și 339, ci și mai târziu Constans în 341 afirmă: *Constantin a interzis sacrificiile păgâne*.

Față de păgânism Constantin a luat decizii în două direcții: în primul rând elaborarea de legi cu caracter punitiv pentru a restrânge în mod simțitor prezența elementelor păgâne în sectoarele vieții domestice și publice, iar în cel de-al doilea rând acordarea unei atenții speciale privind condamnarea obiectuală a haruspiciilor și magiei (activități bine cotate politic la vremea respectivă) în 318 și 320, urmând ca după 330 să condamne neoplatonismul și să închidă templele păgâne ale Siriei⁴⁷.

Codicele Theodosian a conservat două măsuri directe luate împotriva haruspiciilor, ambele impunând aceeași regulă. Prima este datată la 1 februarie 319 și a doua 15 mai 319⁴⁸.

⁴⁴ *Code Théodosien XVI, Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II*, în col. *Sources Chrétiennes* 497, volume I, texte latin par Theodor Mommsen, traduction, Jean Rougé, Introduction et Notes par Roland Delmaire, avec la collaboration de François Richard et d'une équipe du GDR 2135, Les Editions du Cerf, Paris, 2005, 524 pp.

⁴⁵ P. de Labriolle, *Cristianesimo e paganesimo...*, p. 220.

⁴⁶ *CTh.* XVI, 10, 2, apud T.D. Barnes, *art. cit.*, p. 71.

⁴⁷ Socrate Scolasticul, *op. cit.*, I, XVIII, p. 45-47.

⁴⁸ Prima dată, cea de 1 februarie, este eronată după părerea unor istorici. Se motivează această observație având în vedere destinatarul, prefectul cetății, pe nume Maximus. Deși

„IX 16, 2 (319 Mai, 15)

IMP. CONSTANTINUS AD POPULUM. Haruspices et sacerdotes et eos, qui huic ritui adsolent ministrare, ad privatam domum prohibemus accedere vel sub praetextu amicitiae limen alterius ingredi, poena contra eos proposita, si contempserint legem. Qui vero id vobis existimatis conducere, adite aras publicas adque delubra et consuetudinis vestrae celebrate sollemnia: nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari. DAT. ID. MAL. CONSTANTINO A. VET LICINIO CONSS.⁴⁹

„IX, 16, 1 (319 Febr. 1 Sept...).

IMP. CONSTANTINUS A. AD MAXIMUS. Nullus haruspex, [nullus sacerdos, nullus eorum, qui huic ritui adsolent ministrare IUST. (cf. 9, 16, 2)] limen alterius accedat nec ob alteram causam, sed huiusmodi hominum quamvis vetus amicitia rapellatur, concremando illo haruspice, qui ad domum alienam accenderit et illo, qui eum suasionibus vel praemiis evocaverit, post ademptionem bonorum in insulam detrudendo: superstitioni enim suae servire cupientes poterunt publice ritum proprium exercere. Accusatorem autem huius criminis non delatorem esse, sed dignum magis praemio arbitramur.

P(RO)P(OSITA) KAL. FEB. ROM(AE) CONSTANTINO A. VET. LICINIO CAES. CONSS.⁵⁰

În esență, cele două documente activează aceleași principii. Ele interzic practicarea haruspiciilor în spațiul privat. Cei care încalcă o astfel de prescripție se expun pedepselor imperiale, constând în confiscarea averii sau exilarea. Măsura luată de Constantin face o diferențiere între haruspiciul privat și cel public și nu este lipsită de interes o astfel de rezervă. Practica publică a acestor acte este calificată de Constantin drept *superstitio*, deci asistăm nu la un interdict doctrinar, ci numai la interzicerea privată. Termenul de *superstitio*

în Codex apare prima zi a lui februarie, totuși prefectul Maximus a luat această funcție începând cu prima zi din septembrie, de unde ar rezulta ca valabilă data de 1 septembrie, conf. Jean Gaudement, *La politique religieuse imperiale au IV-e siècle*, în col. *Sussidi patristici* 11, Istituto Patristico Augustinianum, Roma, 2000, p. 20.

⁴⁹ CTh. IX, 16, 2, apud *Ibidem*.

⁵⁰ CTh. IX, 16, 1, apud *Ibidem*.

În accepțiunea vremii nu este echivalent cu o religie interzisă. El definește în mod simplu numele care se aplică tuturor credințelor religioase care nu sunt activate în sensul în care ar fi dorit inițiatorul lor sau religiilor care nu aparțin națiunii. Deci *superstitio* denumește *religia altora*. Opoziția termenilor apare în lumea romană: *Non philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt*⁵¹. Practicarea în secret a haruspiciilor era evaluată de administrația imperială ca o metodă de subminare a statului și de a atenta într-o manieră divinatorie la viața împăratului. Interdicția se conjugă cu alte măsuri împotriva unor astfel de practici luate de predecesorii lui Constantin: Dion Cassius amintește de măsura lui Augustus prin care se interziceau prezicerile și pronosticurile asupra morții sub pedeapsa cu moartea. În colecția de legi mozaice și romane apare aceeași grijă de a interzice arta divinatorie prin care s-ar atenta la viața împăratului și la siguranța imperială⁵². Înseamnă că măsurile lui Constantin se înscriu într-o lungă tradiție de interdicții imperiale? Sau se delimitează ca expresie a credinței creștine? Lucio de Giovanni, în lucrarea *Costantino e il mondo pagano*, face observația că delimitarea lui Constantin de lumea păgână se observă din cele două texte ale codexului prin folosirea succesivă a pronumelor *vester* și *vos*. Ruptura imperială cu păgânismul, devenit *religie a altora*, reiese din cuvintele: *consuetudinis vestrae celebrate solemnina*, departajare în sensul sinodului de la Ancyra 314 unde s-au interzis practicile divinatorii și orice preziceri. La 17 decembrie 320 se reia într-un alt decret interdicția imperială privind arta divinatorie, autorizând acum consultarea lor numai conform tradițiilor antice.

O altă componentă a lumii păgâne se regăsea în magie. Legislația constantiniană restrânge această practică începând din anul 318,

⁵¹ Cicero, *De natura deorum*, II, XXVIII, 71, apud P. D. Labriolle, *Cristianesimo e paganesimo...*, p. 220. Se considera *superstitio* orice cult cu caracter suspect, nerecunoscut oficial, practică ilicită, orice incantație magică, orice *defixio* care atenta la viața altuia. Termenul cunoaște mai multe accepțiuni: romană, creștină, de unde converg consecințele. A se vedea pentru termenul *superstitio* lucrarea lui Martroye în *Bulletin de la Societe nationale des Antiquaires de France*, 1915, p. 106 s.q.

⁵² *Collatio legum mosaicarum et romanarum* 15,2,3-6, „qui de principis salute, capite puniti sunt... vaticinatores nonnumquam contra publicam quietem imperiumque Populi Romani improbas artes exercent...”, apud J. Gaudement, *La politique religieuse imperiale...*, p. 22.

amenințând cu pedepse severe pe acei care prin acte de magie ar atenta la viața oamenilor sau ar provoca *seducții amoroase*. Dacă doctrina creștină interzice în totalitate magia, Constantin permite respectarea riturilor agrare rurale foarte răspândite încă, de care ar depinde fertilitatea câmpului, a animalelor etc. Tendințe prohibitive privind alte aspecte ale manifestării păgânismului s-au materializat în interzicerea sacrificiilor către demoni, a magiei malefice nocturne, de asemenea *cesset mathematicorum tractatus*⁵³.

II.4. Particularismul iudaic

Dacă se are în vedere că păgânismul reprezenta vechiul fond religios al Imperiului Roman, în raport cu acesta, iudeii se constituiau sub forma unor comunități minoritare. Întâlniți în Siria sau în Palestina, răspândiți în Roma sau în Alexandria, în marile orașe sau în alte locuri, iudeii se organizau sub forma unor mici colonii, cu structură internă proprie, limbă proprie, drept specific, elemente conservate prin religie. Particularismul iudaic, marcat într-o manieră pozitivă de abilitățile economice, a fost integrat de conducătorii romani printr-o serie de concesii și privilegii juridice. Opinia publică, din contră, se manifesta cu ostilitate. Codexul Teodosian consacră un titlu din cartea XVI iudeilor. Se întâlnesc 51 de legi referitoare la iudei elaborate între anii 315-438 din care 5 îi aparțin lui Constantin. Temele abordate sunt în număr de trei: privilegiile rabinilor, interzicerea prozelitismului, seturi de legi care manifestă ostilitate față de iudei.

Clerul iudeu beneficiază de imunități personale garantate de legislația constantiniană din 330 și 331 (*CTh.* XVI,8,2-4):

„XVI, 8, 3 (321 Dec. 11)

IDEM A. DECURIONIBUS AGRIPPINIENSIBUS. Cunctis ordinibus generali lege concedimus Iudaeos vocari ad curiam. Verum ut aliquid ipsis ad solacium pristinae observationis relinquatur, binos vel ternos privilegio perpeti patimur nullis nominationibus occupari.

⁵³P. De Labriolle, *Cristianesimo e paganesimo ...*, p. 222.

DAT. III. ID. DEC. CRISPO II ET CONSTANTINO II CC.
CONSS.”⁵⁴

Cu toate acestea, iudeilor li s-a impus o serie de obligații fiscale, care au provocat de multe ori tensiuni și neînțelegeri:

„XVI, 8, 2 (a. 330 Nov. 29)

IDEM A. AD ABLAVIVVM PRAEFECTUM PRAETORIO.

Qui devotione tota synagogis Iudaeorum patriarchis vel presbyteris se dederunt et in memorata secta degentes legi ipsi praesident, immunes ab omnibus tam personalibus quam civilibus muneribus perseverent, ita ut illi, qui iam forsitan decuriones sunt, nequaquam ad prosecutiones aliquas destinentur, cum oporteat istiusmodi homines a locis in quibus sunt nulla compelli ratione discedere. Hi autem, qui minime curiales sunt, perpetua decurionatus immunitate potiantur. DAT. III KAL. DECEMB. CONSTANTINOPOLI GALLICANO ET SYMMACHO CONSS.”⁵⁵

La începutul domniei sale, Constantin a restrâns acțiunile de prozelitism ale iudeilor cu pedepse severe. Constantin va tolera statutul particular al iudeilor îngrădind numai prozelitismul, pe când urmașii lui vor limita din ce în ce mai mult aceste comunități. Textul conservat de *CTh.* în XVI, 8, 1, 1 condamnă la pedeapsa cu arderea focului pe iudeii care l-ar lapida pe un alt iudeu cu pietre din cauza părăsirii iudaismului⁵⁶. Legislația elaborată de fanaticul luptător împotriva iudeilor, Constanțiu, va diferenția net între creștini și iudei⁵⁷.

⁵⁴ *CTh.* XVI, 8, 3, în *Code Théodosien XVI, I, Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II*, Col. *Sources Chrétiennes* 497, volume I, p. 372. Privind atitudinea față de iudei, alte lucrări: A. M. Rabello, „The legal Condition of the Jews in Roman Empire”, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II-13, 1990, p. 662-762; R. Frohne, *Codex Theodosianus 16,6,1-29 übersetzt und bearbeitet*, în *Europ. Hochschulschriften III*, 1991; K. L. Noethlichs, *Das Judentum und das röm. Staat*, Darmstadt, 1996.

⁵⁵ *CTh.* XVI, 8, 2, în *Code Théodosien XVI, I, Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II...*, volume I, p. 373.

⁵⁶ *CTh.* XVI, 8, 1, *Ibidem*, p. 368-369. Măsurile referitoare la iudei sunt cuprinse generic în titlul din *CTh.* sub forma *De Iudaeis, caelicolis et samaritanis*.

⁵⁷ Constanțiu va separa femeile ebraice din gineceul imperial sub pedeapsa cu moartea, va interzice iudeilor de a cumpăra sclavi de altă religie. Constantin va da libertate sclavului creștin cumpărat de iudeu etc. O lege orientală din 415 face trimitere la o colecție, *Constantiniana lex* (amintită de Eusebiu, dar care nu ne-a parvenit), prin care toți sclavii creștini aflați la iudei erau trecuți sub protecția Bisericii.